

Бекжан О.Д.
**Ашықтас күлбіздік жазуы –
ең кейін жазылған жазба
ескерткіш**

Мақалада көне түркі Талас жазба ескерткіштерінің бірі Ашықтас жазуының оқылуындағы жаңа ерекшеліктер сөз болады. Онда оқушыларға түсінікті болу үшін алдымен ең алғашқы зерттеулерінен мысалдар келтіріледі. Мысалы, жазуда кездесетін таңбалардың он төрті көне түркі күлбіздік жазба ескерткішіне тән екенін, ескерткіштің негізгі мағынасы солар арқылы ашылатынын баса көрсетеді. Көне түркі күлбіздік жазба ескерткіштерінде кездеспеген белгісіз таңбалардың мағыналары нақты тұжырымдалады. Нақты айтқанда езулік буынды дыбыстарға ерекше таңба, ал еріндік буынды әріп-таңбаларға тағы басқа арнайы графемалық белгілер арналғаны айғақты негізде дәлелденеді. Ғалымдар арасында Ашықтас жазба ескерткіші туралы әр түрлі кереғар пікірлер бар. Мақалада сондай пікірлердің негізсіз екеніне айғақты дәлелдер келтіріледі. Солардың бірі жазбаның XII-XIII ғасырларда, яғни, ең кейін жазылғанын білдіретін айғақтар болып табылады. Зерттеуде Ашықтас жазба ескерткіші көне түркі жазба ескерткіштерімен дыбыстық-таңбалық, лексикалық және морфологиялық тұрғыдан салыстырылады, қолданылған таңбалардың кестесі ұсынылады.

Түйін сөздер: Ашықтас жазба ескерткіші, күрделі графема, буындық таңба, бірігіңкі таңба, күлбіздік әліпбиі, транскрипция, аударма.

Bekzhan O.D.
**Achiktash inscription – the latest
written monument**

One of Talas ancient Turkic of runic written monuments is told about the last reading of the Achiktash inscription in the article. The attention is paid to earlier researches and the conclusions with descriptions of values of fourteen letter marks corresponding to signs of ancient Turkic of runic written monuments. It is claimed that the main maintenance of a written monument has been opened thanks to these signs. Conclusions have been drawn on meanings of unknown signs the ancient Turkic runic written monuments which haven't been recorded and decoded before. Authentic proofs have proved designation of not lip and lip sounds by separate graphemes. There are available different, often opposite, opinions of scientists on the Achiktash written monument, the author of article gives them an assessment. In conclusion the author claims and proves that the Achiktash inscription – the latest written monument which is dated XII-XIII century. The Achiktash inscription is compared to ancient Turkic runic written monuments on sound and lexico-morphological aspects. The table of the use of sound graphemes is offered.

Key words: Achiktash written monument, complex grapheme, syllable letter sign, fused sounds, runic alphabet, transcription, translation.

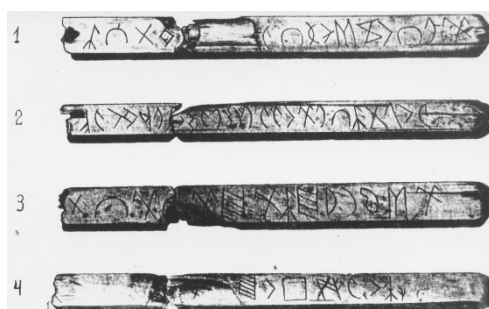
Бекжан О.Д.
**Ачикташская надпись – самый
поздний письменный памятник**

В статье рассказывается о последнем прочтении Ачикташской надписи, одного из Таласских древнетюркских рунических письменных памятников. Уделено внимание более ранним исследованиям и заключениям с описаниями значений четырнадцати буквенных знаков, соответствующих знакам древнетюркских рунических письменных памятников. Утверждается, что основное содержание письменного памятника было раскрыто благодаря этим знакам. Были сделаны выводы о значениях неизвестных знаков древнетюркских рунических письменных памятников, которые до этого не были зафиксированы и дешифрованы. Достоверными доказательствами обосновано обозначение негубных и губных звуков отдельными графемами. Имеются разные, часто противоположные, мнения ученых об Ачикташском письменном памятнике, автор статьи даёт им оценку. В заключение автор утверждает и доказывает, что Ачикташская надпись – самый поздний письменный памятник, который датируется XII-XIII веком. Ачикташская надпись сравнивается с древнетюркскими руническими письменными памятниками по звуковым и лексико-морфологическим аспектам. Предлагается таблица употребления звуковых графем.

Ключевые слова: Ачикташский письменный памятник, сложная графема, слоговой буквенный знак, знак слитных звуков, рунический алфавит, транскрипция, перевод.

АШЫҚТАС КҮЛБІЗІК ЖАЗУЫ – ЕҢ КЕЙІН ЖАЗЫЛҒАН ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШ

Алғашқы оқылым [1]. 1932 жылы 19 қарашада С.Е.Малов Ташкентте тұратын, кен-барлау жұмысы кезінде табылған мәдениет ескерткіштерін тізімдеуші болып қызмет атқарған М.Е.Массоннан хат алады. Хатта М.Е.Массон кен іздестіру-геологтар партиясының жұмыстары жүргізілген бір мезгілде Қырғызстандағы Талас өзенінің бойында Ашықтас деген жерден 5 метр тереңдіктен барлық жағында да көне түркі жазуы бар төрт қырлы таяқша табылғаны баян етіледі. Сонымен бірге ол С.Е.Маловқа жазулардың көшірмесін салып жібереді. Кейін С.Е.Малов 1933 жылы қаңтарда Өзбекстанның мәдениет ескерткіштерін қорғау және зерттеу комитеті М.Е.Массоннан беріп жіберген таяқшаның екі фотосуретін [2] алады. Ал таяқшаның Эрмитажға берілгендігін есітеді және оны барып көреді. Бұл көктүрік күлбіз (руна) жазуы жазылған жалғыз таяқша болып есептеледі.

Сурет – Таяқшаның фотосуреті

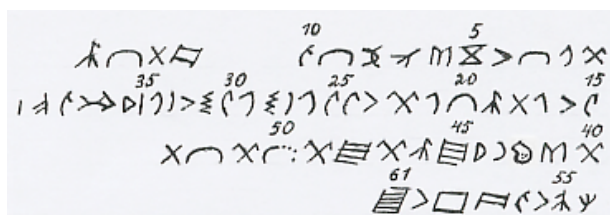
Сол көшірме мен фотосурет бойынша С.Е.Малов жазуды оқиды. С.Е. Маловтың оқуында көптеген кемшіліктер болды. Ол таңбалардың саны 60 деп көрсетеді.

Біздіңше таяқшада 61 таңба бар. Бұлардың ішіндегі 14 таңба – бұрын кездескен көктүрік күлбіз жазуында бар таңбалар. Олар мыналар: > (о,у) – 4, 16, 23, 32, 56, 60 таңбалар, < (б) – 8 таңба, < (ч) – 54 таңба, < (д) – 12, 53 таңбалар, < (ф) – 1, 22, 40, 47, 49, 51 таңбалар, < (й) – 44 таңба, < (к) – 36 таңба, < (м) – 37, < (н) – 43 таңба, < (п) – 17 таңба, < (с) – 27,35 таңбалар, <, < (ш) – 3, 9, 11, 13, 20, 50, 52, 59 таңбалар, < (лт) – 6,41

таңба, (нч) – 28, 31 таңбалар. Бұлар көктүрік күлбізик жазуы мамандарына белгілі таңбалар. С.Е.Малов та өз оқуында осы әріптерге сүйеніп жазу сырын ашуға тырысқан. Біз де өз оқуымызда осы көктүрік таңбаларын негіз етіп аламыз да, ашыктас жазуына тән айрықша таңбалардың мәнін анықтауда соған сүйенеміз.

Осы таңбалар арқылы жазуды оқығанымызда таяқша бөліктерінің үзілген жеріндегі жоғалған сөздер туралы болжағымыз келді. Мазмұн толық белгілі болған соң, таяқшаның тас арасында қалып қойған ұшы онша ұзын емес-ау деген ойға келдік. Өйткені жолдар арасындағы мағына айырмашылығы алшақ емес секілді. Ары кеткенде екі-үш әріп шамасында деп жобалаймыз. Сол себептен таяқша ұштарындағы үзілген сөздер жөнінде де жорамал жасауды жөн көрдік. Ондай сөздерді жақша арқылы жазамыз.

Енді жазуды оқиық:

Транскрипциясы:

1 аҒыРыШҰБ еЛТіЧіБ аШуР ... (Ба)ШДы аШыЧ(УР)

2 аРҰП-аЧыШыР аҒҰРҰР еРСе аНЧа аРҰР аНЧа О... еРСе ҚаМұР А(ШУҚа)

3 аҒу алТыНТыН ЙЫЧыҒ ЫҒаШыҒ аШДы(МыЗ)

4 іЧ аЧҰР АШУ Е(?)РДі)

Аудармасы:

1 Қиналысып, тартысып, сүйресіп, жетектесіп асар ... (шы)нды асыс(ар),

2 арып-ашысар, ауырап болса, сонша арыр, сонша о... болса қамығар. А(суға)

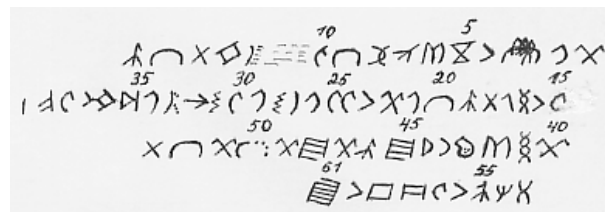
3 көтерілердің алдында тау қойнауының қалың жыныс ағашынан өт(тік) аст(ық).

4 Іш ашыр(ашытқан) асу б(олды).

Екінші түзетпе және толықтырым [3]. Талас ескерткіштерінің ерекше нұсқасы таяқшаға жазылған көне түркі күлбізик жазуының мағынасы туралы еңбегіміздің жарияланғанына да бір мүшелге толуға жақын қалыпты [1]. Осы уақыт ішіндегі көне түркі күлбізик әліппиімен жазылған еңбектермен жан-жақты танысып, оларды зерттеудің нәтижесінде ашыктас бітігі туралы тұжырымымызда кеткен қателіктер

мен кемшіліктерді түзету қажеттілігі туғаны аңғарылды.

Бірінші қатардағы 10 таңба мен 11 таңба арасындағы үзілген жердегі сөзді кейінгі (Б) аШ шың сөзінің сыны **ВХА**Б²еД²ҮКбиік сөзі болар деп болжап мәтінге енгіздік. 11-ші Ш таңбасының алдындағы сынық тұс жуан **Б** таңбасының сызығы бойымен бөлінгендей әсер береді. Енді ашыктас бітігінің жаңа түзетілген оқылымын ұсынайық:

Транскрипциясы:

1 аҒЫР³ЫЗЫШҰБ⁴елТІЧ³іБ² аШҰР⁴ (Б²еД²ҮК Б¹а)ШД²ы аШЫЧ³(ҰР⁴ ҚАР³ыҒ)

2ОР⁴ыЗЫПЫД²ыЫЧ³ыШЫР³аҒҰР⁴ҰР⁴ЕР³С²е аНЧа АР³ҰР⁴ аНЧа ОҚ⁴ҰЧ⁴ЕР³С²е

ҚаМҰР⁴А(ШУҚа)

3 аҒыЗ алТыНТыН¹ Й¹ЫЧ³ыҒ ЫҒаШыҒ аШД²ы(МыЗ)

4 аЗҰ ІЧ³ АЧ³ҰР⁴ АШУ Е(Р²Д²і)

Аудармасы:

1 Қиналысып, тартысып, сүйресіп, жетектесіп асар (биік шы)нды асыс(ар, қарды)

2 орысып, тастай, ысырысар, көтерілер болса, сонша арыр. Қанша оқыс болса, домалап құлар. А(суға)

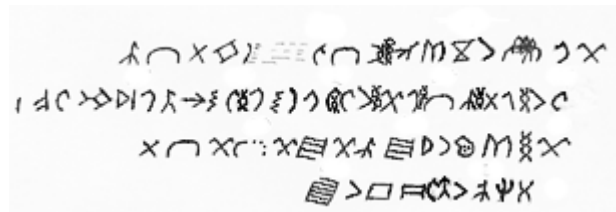
3 көтеріліс алдында тау қойнауының қалың жыныс ағашынан өт(тік), ас(тық).

4 Азып, іш ашытар асу б(олды).

Таяқша бұрынғы Александр қазіргі Қырғыз қыраты аталған тау жотасының күнгей бетінен, Талас өзені бойындағы жазықтан табылған. Ескерткіш мазмұны бірнеше адамның биік тау асуынан көп азап шегіп өткені туралы болады. Тау асуынан өту оқиғасы Күлтегін, Білге қаған, Тойнұққұқ жазбаларында қырғызға шабуыл кезінде Саян тауларынан асу жайында баяндалады. Онда да *найза бойы, аттылы кісі бойы* қарды бұзып өту айтылған. Ашыктас ескерткішінде де *орып, тастап, ысырып* сөздері анықталып, қалың қарды бұзып өтудің қиындығы туралы ой тағы қайталанады. Таудағы тік қияға өрлеу кезіндегі оқыс әрекеттің төмен домалатуға душар ететіні де табиғи ақиқат екені жазба мәтінінде айтылып, мәтіннің дұрыс оқылғанын айғақтап тұр. Мәтіндегі ерекше Р таңбаларының енесей

ОҚПАН сөзібар екені мәлім. Сөздерді екінші жолдың басына енгізіп оқиық:

2-ші жол

4-ші жол

3-ші жол

Транскрипциясы:

аҒЫР³ыЗыШҰДЖ⁴ҰБ⁴ еЛТіДЖ³іЗіБ²
аШҰР⁴ (Б²еД²ҮК Б¹а)ШД²ы аШЫЧ³(ыЗҰР⁴Д²а
Қ¹АР³Д²аН¹)

ОҚ⁴ОП С¹ЫР³ыШыЗа ДЖ³ЫР³ыШы-
За Т¹ыҒыЗ Қ¹АР³ыҒ ОР⁴ҰДЖ⁴ыЗыП ыД²ы-
Зы ЫЧ³ыШыЗЫР³ы аҒыЗҰДЖ⁴ҰР⁴ аЗыЗҰР⁴
ЕР³С²е аНЧа АР³ыЗҰР⁴ аНЧа ОҚ⁴ҰЧ⁴ ЕР³С²е
ҚаМыЗҰР⁴ А(ШУК¹а)

аҒыЗ аЛТЫНТЫН¹ Й¹ЫЧ³ыҒ аНЧа аНЧа
аНЧа...ЫҒы-ДЖ³ыҒы ЫҒаШыҒ аШД²ы(МыЗ)

аЗыНЧҰТ¹ҰР⁴аШыНЧҰТ¹ҰР⁴ ІЧ³
АЧ³ҰТ¹ҰР⁴ АШҰ Е(Р²Д²і)

Аудармасы:

Қиналысысып, тартысысып, сүйресісіп, жетек-
тесісіп асар (биік шыңды асыс(ысарда қардан)

оқоп сырысыза, жырышыза, тығыз қарды
орысысып, тастасыса, ысырысыса, көтерілісе
азызар болса, сонша арызар. Қанша оқыс болса,
домаласып құласар. А(суға)

көтеріліс алдында жыныстың сонша, сонша,
сонша...ығы-жығы (қалың, жыныс) ағашынан
өт(тік), ас(тық).

Азындырар, ашындырар, іш ашытар асу
б(олды).

Мағыналары 1994-2016 жылдары ашылған Ашықтас күлбіздік жазуының таңбалары

№	Ашықтас күлбіздік жазуының таңбалары	Көне түркі күлбіздік жазуының таңбалары	Дыбыстық мағынасы (оқылуы)	№	Ашықтас күлбіздік жазуының таңбалары	Көне түркі күлбіздік жазуының таңбалары	Дыбыстық мағынасы (оқылуы)
1			А	18			С²
2			Е	19			Ш
3			Ы, І	20			Ш
4			О, Ү, ҰУ	21			Ш
5			ҰБ⁴	22			ДЖ³
6			Б²	23			АЧ³
7			Ғ	24			ЫЧ³
8			Д²	25			ІЧ³
9			З	26			ЛТ
10			Й¹	27			НТ
11			Қ¹	28			НЧ
12			ОҚ⁴, ҰҚ⁴, ҰУҚ⁴	29			ҰЧ⁴
13			М	30			Б¹
14			Н¹	31			Т¹
15			П	32			ОДЖ³, ҰДЖ⁴, ҰУДЖ⁴
16			АР³, ЕР³, ЫР³, ІР³	33			С¹
17			ОР⁴, ӨР⁴, ҰР⁴, ҰУР⁴, ҰУР□				

Қорыта келгенде Ашықтас жазуында 33 таңбалық бірлік қолданылған, ал дыбыс-таңбалардың қайталанып қолданылғанын есептегенде ескерткіште 98 таңба жазылған деп түйіндейміз.

Бұл бізге келіп жеткені, бұлардың ішіне екі болжамды **А** ҰЧ⁴ және **Б**¹ таңбалары да қосылып отыр. Бұлардың дұрыс оқылғандығы мәтіндік мағынамен сәйкес келуі арқылы дәлелденеді.

Әдебиеттер

- 1 Бекжанұбірі О. Ашықтас бітігінің құпиясы. // Ана тілі. – 6 қаңтар, 1994. – № 1. – Б. 3.; Ашықтас бітігіндегі бейтаныс таңбалардың мағынасы // Материалы I и II научных чтений памяти В.П. Юдина, 1993-1994 гг. – Алматы. – 1999. – 235 с. – С. 176.
- 2 Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.-Л.: АН СССР, 1951. – 447 с. – С. 64.
- 3 Бекжан О. Ашықтас бітігінің мағынасы // Бүгінгі түркітану және оның даму бағыттары. Ә. Құрышжанұлының 70 жылдығы мерейтойына арналған Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы: Алматы Мем. ПИ баспасы, 2006. – I том. – Б. 66.
- 4 Бекжан О. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі белгісіз екінші кірігіңкі дауыссыздардың мағынасы мен таңбасы // Түркология. – 2011. – № 3. – Б. 3-28.
- 5 Бекжан О.Д. Күлтегін ескерткішінің жаңа қырлары. – Түркістан: Мырза, 2016. – 78 б. – Б. 52.

References

- 1 Bekjanubiri O. Aşıqtas bitiginiñ qupıyası. // Ana tili. – 6 qañtar, 1994. – № 1. – B. 3.; Aşıqtas bitigindegi beytanıs tañbalardıñ mağınası // Materialı I i II nauçnıx çtenıy pamyatı V.P. Yudına 1993-1994 gg. – Almatı. – 1999. – 235 s. – S. 176.
- 2 Malov S.E. Pamyatnikı drevnetyurkskoy pısmennostı. – M.-L.: AN SSSR, 1951. – 447 s. – S. 64.
- 3 Bekjan O. Aşıqtas bitiginiñ mağınası // Bügingi türkitanw jäne onıñ damw bağıttarı. Ä. Qurışjanulınıñ 70 jıldıǵı merейtoyına arnalǵan Xalıqaralıq ǵılımı-praktikalıq konferenciya materialdarı. – Almatı: Almatı Mem. Pı baspası, 2006. – I tom. – B. 66.
- 4 Bekjan O. Köne türki jazba eskertkişterindegi belgisiz ekinşi kirigiñki dawıssızdardıñ mağınası men tañbası // Türkologiya. – 2011. – № 3. – B. 3-28.
- 5 Bekjan O.D. Kültegin eskertkişiniñ jaña qırları. – Türkistan: Mırza, 2016. – 78 b. – B. 52.

Берик Г.Ж., Туманова А.Б.

**Концепт и его смыслы
в современной науке**

Статья посвящена описанию термина «концепт» в современной науке. Цель статьи – представить краткий обзор научных работ, посвященных понятию концепт, и выразить к ним свое отношение. Данный термин рассматривается с различных позиций: общенаучных, лингвистических, лингвокогнитивных, лингвокультурологических; приведены основные определения концепта. Авторы в качестве рабочего определения для диссертационного исследования выбрано толкование термина «концепт» В.А. Масловой: «Концепты – ментальные сущности, которые имеют имя в языке и отражают культурно-национальное представление человека о мире».

В работе представлена информация о структуре и смыслах концепта, представленная в научных трудах таких ученых, как Ю.С. Степанов, Н.Ф. Алефиренко, В.И. Карасик, Ш.К. Жаркынбекова и др.

Ключевые слова: концепт, понятие, представление, единица памяти, квант знаний, ментальная сущность.

Berik G.Zh., Tumanova A.B.

**The concept and its meaning in
modern science**

The article describes the «concept» of the term in modern science. The article describes the term of «concept» in modern science. The purpose of the article – to present an overview of scientific papers on the notion of concept, and to express attitude to him. This term is considered from various perspectives: general scientific, linguistic, lingvocognitive, lingvo-cultural, given basic definitions of the concept. Authors as a working definition for the dissertation research choose interpretation of the term «concept» by V.A. Maslova: «Concepts – mental entities that have a name in the language and reflect the cultural and national representation of the human world.» The paper provides information about the structure and meaning of the concept presented in the scientific works of scholars such as Y.U. Stepanov, N.F. Alefirenko, V.I. Karasik, Sh.K. Zharkynbekova etc.

Key words: concept, notion, the idea, the memory unit, the quantum of knowledge, mental entity.

Берік Г.Ж., Туманова А.Б.

**Концепт және оның қазіргі
ғылымдағы орны**

Мақала қазіргі ғылымдағы «концепт» терминінің жазылуына арналған. Мақаланың мақсаты – концепт ұғымына арналған ғылыми жұмыстарға қысқаша шолу жасау және өзіндік пікір білдіру. Аталған термин жалпы ғылыми, лингвистикалық, лингвокогнитивтік, лингвомәдени секілді әртүрлі бағытта талданады. Концепт туралы негізгі анықтамаларды жинастырады. Авторлар диссертациялық зерттеу үшін В.А. Маслованың: «Концепт – адамзаттың әлем бейнесі туралы жинақталған мәдени түсініктерді беретін тірек ұғымдар» деген анықтамасын негізге алады. Мақаладан Ю.С. Степанов, Н.Ф. Алефиренко, В.И. Карасик, Ш.К. Жаркынбекова секілді ғалымдардың ғылыми еңбектерінде көрсеткен концепттің құрылымы мен мағынасына талдауды көруге болады.

Түйін сөздер: концепт, ұғым, көрініс, жад бірлігі, білім кванттылығы, менталды болмыс.